

ધોરણ - 9

સામાજિક વિજ્ઞાન

પાઠ - 8

ભારતના રાજ્યબંધારણનું
ઘડતર અને લક્ષણો

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન : 1 નીચેના પ્રશ્નોના ટ્રંકમાં જવાબ લખો :

(1) ભારતના આમુખમાં ક્યા આદશો જણાવવામાં આવ્યા છે ?

- સામાજિક , આર્થિક અને રાજકીય વિચાર
- અભિવ્યક્તિ , માન્યતા
- સાર્વભોગ , સમાજવાદી અને પ્રજાસત્તાક
- ધર્મ અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા
- દરજજા અને તકની પ્રાપ્ત થાય તેમ કરવાનો
- તેઓ સર્વમાં વ્યક્તિનું ગૌરવની સ્થાપના
- એકતા અને અખંડતા સુદ્રઢ કરે એવી ભાવના

(2) સાર્વત્રિક પુષ્ટવય મતાધિકાર કોને કહેવાય છે ?

➤ ભારતમાં બંધારણમાં 18 વર્ષની ઉંમરના તમામ નાગરિકોને કોઈ પણ જાતિ, ધર્મ, શિક્ષણ, આવક, કોમ કે જન્મસ્થાન જેવા કોઈ પણ જાતના લેદભાવ મુક્ત રીતે દરેક નાગરિકને સમાન અધિકાર આપવો તને સાર્વત્રિક પુષ્ટવય મતાધિકાર કહે છે

(3) ભારતીય બંધારણ સમવાયી છે - ચર્ચો.

- બંધારણે ભારતને રાજ્યોના સંઘ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.
- ભારતમાં સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે કાયમી સંબંધોની લેખિત સ્વરૂપમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. એટલે રાજ્યોને સંઘથી અલગ થવાનો અધિકાર નથી.
- સંઘ સરકારને વિશેષ અને ચિહ્નિયાતી સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. રાજ્ય સરકાર કરતા કાયદામાં ત્રણ યાઈઓમાંથી કોઈ પણ ન આવે તો કાયદા ઘડવાની શેષ સત્તા માત્ર સંઘ સરકારને આપવામાં આવી છે.
- બંધારણે રાષ્ટ્રીય હીતને સર્વોપરી ગણ્યું છે.
- કટોકટી સમયે દેશનું બંધારણ સમવાયતંત્રી મટી એકતંત્રી બનાવી શકાય એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી..

(4) સંસદીય પદ્ધતિની સરકારના લક્ષણો જણાવો.

- સંસદીય પદ્ધતિની સરકારના લક્ષણો નીચે મુજબ છે.
- લોકશાહીમાં લોકસભામાં જ સાચી સત્તા સ્થાપિત થયેલી છે સંસદના બે ગૃહો છે.
ઉપલું ગૃહ - રાજ્યસભા અને નીચલું ગૃહ લોકસભા કેન્દ્રમાં રાજ્યપતિના નામે તથા રાજ્યમાં રાજ્યપાલના નામે વહીવટ ચાલતો હોવા છતાં ખરેખર સત્તા કેન્દ્રમાં વડાપ્રધાનની આગેવાની હેઠળનું પ્રધાનમંડળ અને રાજ્યોમાં મુખ્યપ્રધાન વડપણ હેઠળનું પ્રધાનમંડળ જ વહીવટ અને કારોબારી સત્તા ભોગવે છે લોકસભા એ કાયમી ગૃહ નથી તેની મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે. રાજ્યસભામાં વિવિધ ક્ષેત્રના નિષ્ણાંત અને અનુભવી 12 વ્યક્તિઓની સભા તરીકેની પસંદગી રાજ્યપતિ કરે છે. રાજ્યસભા એ કાયમી ગૃહ છે તેના 13 સભ્યો દર બે વર્ષે નિવૃત્ત થાય છે. રાજ્યસભાના સભ્ય 6 વર્ષ સુધી સભ્યપદ ધરાવે છે.

(5) એકીકૃત ન્યાયતંત્ર એટલે શું ?

- બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર ભારતમાં સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ષ અને એકસૂત્રી ન્યાયતંત્રની સ્થાપના કરી છે. ટોચ સર્વોચ્ચ અદાલત પછી મધ્યમાં એટલે કે રાજ્યકક્ષાએ વડી અદાલતો અને નીચે જિલ્લાકક્ષાની અને તાબાની અદાલતો વિશેષ અદાલતો હોય છે.
- ન્યાયતંત્ર કારોબારીથી સ્વતંત્ર છે બંધારણના રક્ષક અને વાલી તરીકે ન્યાયતંત્ર નાગરિકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે.

(6) બંધારણમાં સુધારાની જોગવાઈ સ્પષ્ટ કરો.

➤ બંધારણમાં ફેરફારની કલમોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે. અમુક જોગવાઈઓમાં સંસદના હાજર અને મત આપતા સભ્યોની યાદી બહુમતીથી સુધારો કરી શકાય છે. અમુક જોગવાઈઓમાં સંસદના બંને ગૃહોની કુલ સભ્ય સંખ્યાની બહુમતી અને હાજર તેમજ મત આપતા સભ્યોની $\frac{2}{3}$ સ્પષ્ટ બહુમતીથી ફેરફાર થઇ શકે છે. બંધારણના અમુક ભાગમાં સુધારો કરવા માટે સંસદના બંને ગૃહોની કુલ સંખ્યાની બહુમતી તેમજ હાજર અને મત આપતા સભ્યોની $\frac{2}{3}$ બહુમતી ઉપરાંત અડધા કરતા વધુ ઘટક રાજ્યોની વિધાનસભાગૃહની મંજૂરી જરૂરી છે.

(7) સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા વિના રાજકીય સમાનતા અધૂરી છે.

➤ ભારત સરકારે આ ધ્વેયને સ્વીકારવા માટે સામાજિક કલ્યાણ સાધવાનો નિર્ણય કર્યો દેશની પ્રજાનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવી, દેશમાં આર્થિક સમાનતા સાધવા ભારત સરકારે અનેક યોજના અમલમાં મૂકી છે

પ્રશ્ન : 2 નીચેના વિધાનો સમજાવો :

(1) આમુખ ભારતીય બંધારણનો અર્ક છે.

➤ આમુખ માંથી અનેક વસ્તુઓ જાણવા મળે છે જેમ કે કયા પ્રકારની મુશ્કેલીઓ નિવારવા માટેના કાયદો ઘડવામાં આવી રહ્યો છે આમુખ એ કાયદાના ઘડતરમાં અને તેને સમજવા માટે તેનું માર્ગદર્શક બને છે કાયદો ઘડવા પાછળ સંસદ કે ધારાસભાનો હેતુ શું છે તે જાણવા માટે પણ આમુખ મદદગાર છે આથી સમગ્ર બંધારણનું હાં રજૂ કરે છે તેથી ભારતીય બંધારણનો અર્થ મનાય છે.

(2) આમુખ એ બંધારણના ઘડકૈયાઓના માનસને સમજવાની ચાવી છે.

➤ બંધારણથી ઘણા મૂળભૂત હેતુઓ અને મુશ્કેલીઓનું નિવારણનો કાયદા ઘડાયેલા છે. મહાન આદર્શો, ઉદ્દેશો અને સિદ્ધાંત આમુખમાં દર્શાવ્યા છે. - આમુખના હેતુઓ દ્વારા ભારતમાં ‘કલ્યાણરાજ’ સ્થાપવાની ઉચ્ચ ભાવના અને આદર્શને સિદ્ધ કરવા માંગે છે.

(3) આમુખ એ હોકાયંત્રની ગરજ સારે છે.

➤ આમુખ એ હોકાયંત્રની ગરજ સારે છે કારણ કે કાયદાની કોઈ કલમ અને અસ્પષ્ટતા હોય ત્યારે કાયદાનો હેતુ સ્પષ્ટ ન થતો હોય ત્યારે આમુખના કાયદાનું માર્ગદર્શન લેવામાં આવે છે તે સમજવાની ગુરુચાવી છે એમ મનાય છે.

(4) ભારતના બંધારણમાં સમવાયી અને એકતરની બંનેનો સમન્વય છે.

- રાજ્યોની સરકાર અને સંઘ સરકાર આમ બે પ્રકારની સરકારો છે. સંઘ સરકારને રાજ્ય સરકાર કરતા વિશેષ અને ચિહ્નાતી સત્તાઓ સોંપવામાં આવી છે.
- બંને સરકારો વચ્ચે કાર્યોની સ્પષ્ટ વહેચણી કરવામાં આવે છે. કોઈ રાજ્યમાં કે દેશમાં બંધારણીય કટોકટીની પરિસ્થિતિ સર્જાય ત્યારે બધી સત્તા કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય પ્રમુખને સોંપવામાં આવી છે -આ સમયે ભારતનું બંધારણ એકતરી બને છે.
- આમ, ભારતના બંધારણમાં સમવાયી અને એકતરી સરકાર એમ બંનેનો સમન્વય છે.

(5) ભારત એ બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે.

- ભારત સરકાર ધાર્મિક બાબતોમાં તટસ્થ અને નિષ્પક્ષ છે દરેક લોકોનો પોતાની પસંદગીનો ધર્મ પાળવાની છૂટ છે.
- દરેક નાગરીકોને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો મૂળભૂત હક આપવામાં આવે છે રાજ્યના ઘણા ધર્મોને સમાન ગણે છે કોઇ પણ ધર્મને કારણે ઉચ્ચ-નીચ નથી.
- આમ, કહી શકાય કે ભારત એ બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે.

(6) ભારત એ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે.

➤ ભારતમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કે કુટુંબનું પરંપરાગત શાસન નથી.

➤ સાર્વત્રિક પુખ્ત વય મતાધિકારનો મૂળભૂત હક છે. ધારાસભાઓને વિશિષ્ટ સત્તાઓ, સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્રની વ્યવસ્થા વગેરે જોગવાઈઓ ભારતને લોકશાહી દેશ જાહેર કરે છે. ભારતના રાજ્યપ્રમુખનો હોક્કો વંશપરંપરાગત નથી. ભારતની પ્રજા ચ્યુંટણી દ્વારા કોઈ પણ સરકારને પદભૂષ કરી શકે છે.

(7) ભારત એક અમૃત અને અવિભાજ્ય સંઘ રાજ્ય છે.

- કેન્દ્રના એકમ રાજ્યો કેન્દ્રમાંથી સ્વતંત્ર થવાનો અધિકાર ધરાવતાં નથી. ભારતમાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યાની પ્રદેશ દિલ્લી સહિત કુલ 7 કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો અને કુલ 29 રાજ્યો છે.
- ભારતના બંધારણાને રાજ્યોના સંઘ તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

(8) ભારતનું બંધારણ વિશ્વનું સૌથી વિગતવાર અને વિસ્તૃત લેખિત દસ્તાવેજ છે.

- બંધારણમાં સંઘ અને રાજ્યોની શાસનવ્યવસ્થા, નાગરિકના મૂળભૂત હકો અને ફરજો, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો, ન્યાયતંત્રનું સ્વતંત્ર માળખું, ચૂટણીઓ, લઘુમતીઓ, પછાત વર્ગો અને જાતીઓ તેમજ વંચીત સમૂહોના ઉત્કર્ષ માટેની જોગવાઈઓ, કટોકટીની પરિસ્થિતી માટેની જોગવાઈ વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આથી કહી શકાય કે ભારતનું બંધારણ વિશ્વનું સૌથી વધુ વિગતવાર અને વિસ્તૃત લેખિત દસ્તાવેજ છે.
- બંધારણમાં કુલ 22 ભાગ છે તેમાં 12 અનુસૂચિઓ અને 395 અનુચ્છેદો છે.

પ્રશ્ન : 3 નીચેના પારિભાષિક શબ્દો સમજાવો :

(1) બેવડું નાગરિકત્વ

➤ શાસન વ્યવસ્થામાં સમવાયતંત્રી નાગરિકો બેવડું નાગરિકત્વ ધરાવે છે. બે પ્રકારનું નાગરિકત્વ એટલે કે બેવડું નાગરિકત્વ. સમવાયતંત્ર યુ.એસ.એ. માં છે ત્યાં દરેક નાગરિક બેવડું નાગરિકત્વ ધરાવે છે.

(2) સંસદીય પદ્ધતિ

➤ યુ.એસ.એ. માં પ્રમુખ પદ્ધતિની લોકશાહી છે - સંસદીય પદ્ધતિ એટલે કે શાસનપદ્ધતિમાં સંસદ લોકો દ્વારા ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી સંસદ ભારતમાં સંસદીય પદ્ધતિ લોકશાહી છે.

(3) જવાબદાર સરકાર

➤ સમગ્ર મંત્રીમંડળ તેના કાયો માટે લોકસત્તાને સંયુક્ત રીતે જવાબદાર ગણે છે તેથી સંસદીય સરકાર “જવાબદાર સરકાર” કહેવાય છે. આત્મવિશ્વાસનો ઠરાવ મંત્રીમંડળ સામેનો ગણાય છે આવું મંત્રીમંડળને રાજીનામું આપવું પડે

(4) કેન્દ્ર યાદી

➤ સંઘ યાદીમાં કુલ 97 જેટલા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં કાયદો ઘડવાની સંપૂર્ણ સત્તા સંસદ ધરાવે છે. અણુશક્તિ, વીમો, તાર-ટપાલ, રેલવે જેવા રાષ્ટ્રીય મહત્વ ધરાવતા ક્ષેત્રમાં કેન્દ્ર સર્વોપરી સત્તા ધરાવે છે.

(5) રાજ્ય યાદી

➤ જેમાં 66 વિષયનો સમાવેશ થાય છે. જેમના પર કાયદો ઘડવાની સંપૂર્ણ સત્તા રાજ્યોની ધારાસભાઓ ધરાવે છે. કાયદો અને વ્યવસ્થા, કૃષિ - સિંચાઈ, ભૂમિ, વેપાર - વાણિજ્ય વિષયક સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(6) સંયુક્ત યાદી

➤ સંયુક્ત યાદીમાં 47 જેટલા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.
➤ જેમના પર કાયદો ઘડવાની સત્તા કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંને ધરાવે છે.
➤ સમવાયતંત્રમાં કેન્દ્રની યાદીમાં પણ વિશેષ સત્તાઓ આપી છે.

(7) શેષસત્તા

➢ જે વિષયનો કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાની સ્પષ્ટ વહેંચણી ન થઈ હોય તે વિષયનો સમાવેશ શેષ સત્તાઓમાં કરવામાં આવ્યો છે - તેથી રાજ્યોએ કેન્દ્ર પાસેથી ગ્રાન્ટ સ્વરૂપે આર્થિક સહાયનો આધાર રાખવો પડે છે.

(8) સમાજવાદ

➢ ભારતમાં 1976 માં કટોકટી શાસન દરમ્યાન બંધારણના 42 માં સુધારા દ્વારા આમુખમાં ‘સમાજવાદી’ શબ્દ ઉમેરવામાં આવ્યો છે ભારતીય બંધારણની મોટા ભાગની જોગવાઈઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપે ‘સામાજિક કાંતિ’ દ્વારા સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા સાધીને ‘કલ્યાણ રાજ’ સ્થાપવાનો મૂળ ઉદ્દેશ છે.

(9) લોકશાહી

- ભારતના બંધારણમાં ભારતના લોકોને આખરી સાર્વભૌમ સત્તા આપવામાં આવી છે.
- લોકશાહી શબ્દ મૂળ ગ્રીક શબ્દ 'Demos' અને 'Kratos' માંથી ઉત્તરી આવ્યો છે.

(10) અદાલતી સમીક્ષા

- સંસદે કે ધારાસભાઓએ ઘડેલા કાયદાઓ અને બહાર પાડેલા આદેશો, ચુકાદાઓ અને બંધારણીય સુધારાઓ સમીક્ષા કરવાની સત્તા અદાલતને આપવામાં આવી છે. અદાલત સમીક્ષા બંધારણનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે.

પ્રશ્ન : 4 નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

(1) બંધારણ ઘડતરનું કાર્ય ક્યારે પૂર્ણ થયું ?

(A) ઈ.સ. 1948

(B) ઈ.સ. 1949

(C) ઈ.સ. 1950

(D) ઈ.સ. 1947

(2) કેન્દ્ર યાદીમાં કેટલા વિષયો સમાવિષ્ટ છે ?

(A) 66

(B) 47

(C) 97

(D) 87

(3) ભારતના બંધારણમાં કુલ કેટલા અનુચ્છેદો અને પરિશિષ્ટો છે.

(A) 285-11

(B) 395-12

(C) 495-13

(D) 345-8

(4) ભારતીય બંધારણસભાના અધ્યક્ષનું નામ આપો.

(A) કનૈયાલાલ મુનશી

(B) ડૉ. રાજેન્ડ્ર પ્રસાદ

(C) શ્યામા પ્રસાદ

(D) સરદાર પટેલ

(5) ભારતનું બંધારણ ક્યારે અમલમાં આવ્યું છે.

- (A) 26 નવે. 1949
- (B) 26 જાન્યુ. 1950**
- (C) 15 ઓગસ્ટ 1947
- (D) 9 ડિસે. 1946

(6) બંધારણ સભામાં કુલ કેટલા સભ્યો હતાં.

(A) 385

(B) 545

(C) 250

(D) 166

5. બંધારણનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો પૈકી દ્વિગૃહી સંસદીય પદ્ધતિ, સમવાયી અને એકતરંત્રીય વ્યવસ્થા, એકીકૃત અને સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર, બંધારણમાં સુધારો, અદાલતી સમીક્ષા પર સવિસ્તર લખો.

□ દ્વિગૃહી સંસદીય પદ્ધતિ :

- સંસદના બે ગૃહો છે ઉપલું ગૃહ - રાજ્યસભા અને નીચલું ગૃહ લોકસભા લોકસભાએ કાયમી ગૃહ નથી તેની મુદત પાંચ વર્ષની છે રાજ્યસભા એ કાયમી ગૃહ છે તેના 13 સભ્યો ૬૨ બે વર્ષો નિવૃત્ત થાય છે રાજ્યસભાના સભ્ય ૬ વર્ષ સુધી સભ્યપદ ધરાવે છે

સમવાયી :

- સંઘ સરકારને રાજ્ય સરકાર કરતાં વિશેષ અને ચિહ્નિતી સત્તાઓ આપવામાં આવી છે.
- દેશના નાગરિકોને માત્ર નાગરિકત્વ સૌંપવામાં આવ્યું છે.
- બંને સરકારોને સમાન કાર્યો અને સત્તાઓની વહેંચણી કરવામાં આવી છે.

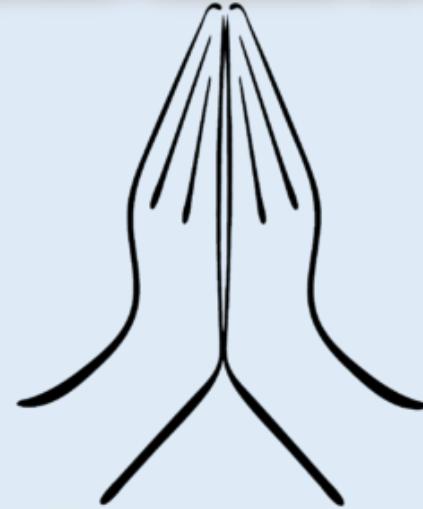
એકીકૃત અને સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર:

- કેન્દ્રમાં સર્વોચ્ચ અદાલતનું સ્થાન સૌથી ઉંચુ છે.
- ત્યારબાદ વડી અદાલતો, જિલ્લા અદાલતો અને તાલુકા અદાલતોનું સ્થાન છે.
- સર્વોચ્ચ અદાલત દેશની બધી જ અદાલતોનું ધ્યાન અને માર્ગદર્શન રાખે છે.

□ બંધારણમાં સુધારો :

- અમૃક જોગવાઇઓમાં સંસદના બંને ગૃહોની કુલ સભ્ય સંખ્યાની બહુમતી અને હાજર તેમજ મત આપતા સભ્યોને 2/3 સ્પષ્ટ બહુમતિથી ફેરફાર થઈ શકે છે.
- સંસદના હાજર અને મત આપતા સભ્યોની સાચી બહુમતિથી સુધારો કરી શકાય બંધારણના અમૃક ભાગમાં સુધારો કરવા માટે સંસદમાં બંને ગૃહોની કુલ સંખ્યા 2/3 બહુમતી ઉપરાંત અડધા કરતાં વધુ રાજ્યોની વિધાનસભા ગૃહો ની જરૂર છે.

THANKS

FOR WATCHING